

جامعه‌شناسی روشنفکری
دینی در ایران
عباس کاظمی

طرح نو

انتشارات طرح نو

خیابان خرمشهر (آبادانا) - خیابان نوبخت

کوچه دوازدهم - شماره ۱۰ تلفن: ۸۷۶۵۶۳۴

فروشگاه: خیابان خرمشهر (آبادانا) - خیابان نوبخت

شماره ۳۶ تلفن: ۸۵۰۰۱۸۳

کد پستی: ۷۷۱۳-۱۵۸۷۵

info@tarh_e_no.com

جامعه‌شناسی روشنفکری دینی در ایران • نویسنده: عباس کاظمی • مدیر هنری و طراحی

جلد: بیژن صیفوری • حروفچینی و صفحه‌آرایی: حروفچینی هما (امید سیدکاظمی) • چاپ و

صحافی: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی • نوبت چاپ: چاپ اول،

۱۳۸۳ • شمارگان: ۱۵۰۰ جلد • قیمت: ۱۸۰۰ تومان

همه حقوق محفوظ است

ISBN: 964-489-013-2

شابک: ۹۶۴-۲۸۹-۰۱۳-۲

کاظمی، عباس، ۱۳۵۲-

جامعه‌شناسی روشنفکری دینی در ایران / عباس کاظمی. - تهران: طرح نو،

۱۳۸۳.

۱۹۰ ص. - (رسائل دانشجویی)

کتابنامه: ص. ۱۷۰-۱۷۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.

۱. روشنفکران - ایران، ۲. تفکر دینی - ایران - تاریخ، ۳. اسلام - تجدید

حیات فکری، ۴. ایران - زندگی فرهنگی، ۵. تجدد - ایران، ۶. اصلاح‌طلبان -

ایران. الف. عنوان.

۱۴۹ / ۷

ک ۹ ت / ۲۱۳ HM

فهرست

۷	□ مقدمه
۱۱	۱. روشنفکری و روشنفکران
۲۹	۲. دین، دگرگونی اجتماعی، عامل‌های انسانی
۴۳	۳. روشنفکری در ایران
۷۱	۴. روشنفکری دینی در ایران
۱۱۵	۵. مفسران دینی و قرائت‌های رایج از دین
۱۴۹	۶. نقش قرائت جدید در دگرگونی اجتماعی
۱۷۰	□ منابع
۱۷۹	□ نمایه

مقدمه

آیا روشنفکران می‌خواهند اولیس وار ما را از مهلکه سرزمین سیرنها برهانند؟ در سرود دوازدهم ادیسه، سیرسه به اولیس راز گریز از فریب پریهای دریایی را می‌آموزد. کشتی اولیس و همراهان او به راه می‌افتد. در قلمرو سیرنها، پریها با آواز جادویی خود، افراد را دعوت می‌کنند تا میهمان این سرزمین زیبا شوند، به تعبیر سیرسه هرکس فریفته این آواز شود و به دعوت آنان اجابت گوید، کشته خواهد شد. از این رو اولیس برای اجتناب از این خطر در سفر، گوش همراهان خود را با موم می‌بندد و دستور می‌دهد تا خود او را هم بر دکل کشتی زنجیر کشند تا مجذوب آواز پریها نشود. هدف اولیس گریز و خلاص شدن از سرزمین سیرنها است.

حکایت سفر اولیس، حکایت سفر ما در برابر مدرنیته (سرزمین پریها) است. با این تفاوت که روشنفکران بنا نیست که همچون اولیس، گوشهای ما را با مومها (سنت) ببندند تا ما اسیر وسوسه دلربای مدرنیته نشویم. روشنفکر، نگران آوازه‌های جاذب سرزمین پریها نیست. او نمی‌خواهد ما را از خطر مواجهه با مدرنیته برهاند، هدفش آن است که ما را هم از زیباییها و هم از مخاطرات این سرزمین آگاه سازد. این خود همان تجربه مدرنی است که ما پشت سر می‌گذاریم. به طور گریزناپذیر کشتی ما در سرزمین سیرنها لنگر انداخته است. ما در این سرزمین قرار داریم. می‌توانیم گوشها و چشمهای خود را ببندیم تا زیباییها و حتی زشتیهای این قلمرو جدید را نبینیم یا همچون سنت‌گرایان اولیس وار از کشتی پیاده نشویم تا همچنان در دنیای خرد زندگی کنیم. اما فکر می‌کنم این جرئت را به دست آورده باشیم که آن آوازه‌های جاذب و دلنشین را بشنویم و احیاناً ما هم تجربه‌های خود را به آواز بخوانیم.

این کتاب، بین سنت‌گرایان، که از درک دنیای جدید و اقتضائات آن عاجزند، با احیاگرایان دینی، که بر اساس همان منطق اجتهاد سنتی در پی رویارویی و مواجهه با مسائل عصر جدید برمی‌آیند، تمایز می‌گذارد. احیاگرایان پروژه دینی‌سازی جامعه

جدید را دنبال می‌کنند. جامعه مدرن برای آنها مسئله و دغدغه است. آنها اقتضائات جامعه مدرن را نفی نمی‌کنند و اگرچه بنیادهای مدرنیته را نمی‌پذیرند آن را تمام و کمال دو پراتر نمی‌گذارند. برای سنت‌گرایان دینی گویا دوره‌ای به نام مدرنیته وجود ندارد. اگر چیزی به این نام وجود داشته باشد، بیشتر شبیه سرزمین شیاطین است. آنها به هیچ وجه امکان یک گفتگو را بین دو دنیای سنت و مدرن باز نمی‌گذارند. همین‌طور در این کتاب بین احیای گرایان دینی (چون مطهری، امام خمینی و...) با روشنفکران دینی تفاوت قائل شدم. در واقع ما با دو نوع برنامه پژوهشی مواجه هستیم؛ احیای گرایان دینی دغدغه زنده نگاه داشتن دین و بازسازی جامعه جدید بر اساس شالوده‌های دینی را در سر می‌پروراندند. مشابه «کارل بارت» آنها در پی بازگرداندن «اتوریته‌های دینی» هستند. روشنفکران دینی، دغدغه مدرنیته و بازسازی دین را بر اساس شالوده‌های مدرنیته در سر دارند. آنها در پی «نوسازی دین» متناسب با آگاهیهای ذهنی عصر مدرن هستند.

روشنفکران دینی، به بنیادهای مدرنیته باور دارند و عقل نقاد مدرن را سلاح خود در فهم سنت و دین قرار می‌دهند. آن دیگر، عقل را در چارچوب منطق سنتی (همنشینی عقل و شرع) فهم می‌کند و البته دغدغه دینی کردن همه امور و از جمله عقل را دارد. عقلانیت وجهه‌ای این دو گروه است. روشنفکران پروژه عقلانی کردن ساحت‌های زندگی و دین را دنبال می‌کنند و احیای گرایان پروژه دینی کردن ساحت‌های زندگی مدرن را. این تفاوت موجب شده است که دو برنامه پژوهشی متفاوت برای حل نزاع دین و مدرنیته در ایران پدید آید.

روشنفکران دینی جدید، از طریق «کوچک‌سازی دین» و «تضعیف فقه» و تأکید بر اخلاق، به بقای دین (و یا معنویت) در عصر مدرن دلبسته‌اند. احیای گرایان بالعکس، به واسطه «فریه‌سازی فقه» و اصلاحات بنیادی در آن، به بازسازی جامعه مدرن بر اساس دین امید بسته‌اند. این دو برنامه پژوهشی، فراز و فرودهایی داشته است. در حالی که حکومت اسلامی بر اساس برنامه احیای گرایان اداره می‌شود، روشنفکران دینی جدید در انتظار به آزمون کشیدن برنامه‌های خود هستند. به نظر می‌رسد «پروژه دینی کردن جامعه» که در دهه ۵۰ و ۶۰ فعال بود، به تدریج جای خود را به «پروژه مدرن کردن جامعه و دین» در دهه ۷۰ به بعد داده است.

روشنفکران دینی در دهه ۷۰ بیش از همه به مناسبات بین فقه و ایدئولوژی آگاهی یافتند. فقه درون خود تکنولوژیهای انضباطی و سازوکارهای ضروری برای اعمال

قدرت را دارا بود. اما روزآمد کردن این سازوکارها و تواناسازی آن تنها به کمک یک ایدئولوژی ممکن گردید که به وسیله روشنفکران دینی در دهه ۴۰ و ۵۰ فراهم آمده بود. روشنفکران دینی در این دو دهه، به دنبال ایدئولوژیک کردن دین بودند. این برنامه پژوهشی اگرچه بر نقش فقه تأکید نمی‌کرد، اما تفسیری ارائه کرد که بر اساس آن، احیای گرایان توانستند قرائت خود را از دین — که در آن فقه نقش مرکزی داشت — در دهه ۶۰ هژمونیک و غالب سازند. به گونه‌ای که می‌توان گفت، انقلاب اسلامی و بعد از آن جمهوری اسلامی از تلفیق بین دو قرائت احیای گرایانه (اسلام فقاهتی) و ایدئولوژیک روشنفکران دهه ۵۰، پدید آمده است.

حمله روشنفکران دهه ۷۰ به اسلاف خود متوجه همین پیامدهای عامدانه یا غیرعامدانه قرائت ایدئولوژیک کسانی چون شریعتی بوده است. ناقدان ایدئولوژی و ایدئولوژی دینی متوجه ارتباط بین دو طیف اسلام فقاهتی و اسلام ایدئولوژیک بوده‌اند، از این رو هم به فقه و هم به ایدئولوژی حمله کردند. از آنجا که ایدئولوژی‌ستیزی آسان‌تر و کم‌هزینه‌تر از فقه‌ستیزی بود، دشمنی با ایدئولوژی، تجلی بیشتری یافت. مع‌الوصف، فقه و ایدئولوژی از نظر آنان دو روی یک سکه‌اند. هر دو در اشکالی تمامیت‌خواهانه، ابزارانگارانه، توتالیتریستی و جزم‌اندیشانه ظاهر می‌شوند، هر دو محتاج مفسران رسمی‌اند. هر دو دارای نظامهای طرد و تکفیراند و هر دو از قدرت «دیگری‌سازیهای» نیرومندی برخوردارند.

بازار داغ ایدئولوژی‌ستیزی، مانع از آن شد که روشنفکران متأخر بسیندیشند که خود در همان دم در حال ساختن نظام فکری ایده‌آل، ایدئولوژیک، تمامیت‌خواه، جهانشمول و عامی هستند که مردم باید از آنها الگوبرداری کنند. فرا-روایت^۱ روشنفکران دهه ۵۰ ساختن جامعه و حکومتی ایده‌آل بود که روشنفکران متأخر نیز به گونه‌ای دیگر آن را دنبال می‌کنند.

همان‌طور که از عنوان کتاب برمی‌آید، عمده مطالب این اثر، مربوط به روشنفکران دینی جدید (به طور خاص دهه ۷۰) است. تلاش کردم تا خصیصه‌های قرائت جدید از دین را روشن سازم و تأثیر این ویژگیها را در فرایند جهانی شدن و بسط پروژه مدرنیته در ایران، دنبال کنم. روشن است که این رویکرد نیز خود خالی از اشکال نیست. چرا که راه را بر یک دید نقادانه بر روشنفکران جدید بسته است. امیدوارم زمینه نقد این جریان جدید، در جای دیگری فراهم شود.

آنچه در این اثر بدان تأکید شده است، تشریح و کالبدشکافی پروژه روشنفکران دینی در ایران است. فصل اول کتاب به روشنفکری و ریشه‌های آن در غرب می‌پردازد. فصل دوم به نقش دین در دگرگونیها اشاره دارد و این‌که چگونه ممکن است روشنفکرانی از دین در جهت ایجاد دگرگونی اجتماعی استفاده کنند. فصل سوم و چهارم به روشنفکری و روشنفکری دینی در ایران می‌پردازد. در فصل پنجم به انواع مفسران دینی و قرائتهای رایج از دین اشاره شده است. تلاش شده است تا نوعی تیپولوژی از مفسران دین، ارائه شود. و در نهایت ویژگیهای قرائت جدید از دین ارائه شده است. در فصل ششم و نهای، نقش و تأثیر این قرائت در دگرگونی اجتماعی در سطح ملی و جهانی مورد بررسی قرار گرفته است.

در پایان لازم می‌دانم از آقای دکتر محمدجواد ناساطی‌پور که رساله حاضر را خواند و نکاتی سودمند بر آن افزود، تشکر کنم. از جناب دکتر یوسف اباذری و دکتر تقی آزاد، به دلیل مساعدتهای ارزنده علمی‌شان سپاسگزارم. اگر تشویقها و حمایتهای دکتر اباذری نبود، این کتاب هیچ‌گاه متولد نمی‌شد. همچنین از مدیر محترم و دانشمند انتشارات طرح نو آقای حسین پایا که امکان چاپ این اثر را فراهم کردند، تشکر می‌کنم.